

Csiki Tamás

Brexit – biztonság- és védelempolitikai vonatkozások

A Nagy-Britannia EU-tagságáról szóló június 23-i véleménynyilvánító népszavazás eredménye¹ nyomán a brit kormány felhatalmazást kapott, hogy Nagy-Britannia az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikke² értelmében kilépjen az unióból.³ Az Egyesült Királyság a világ ötödik legerősebb gazdasága, az EU harmadik legnagyobb lakosságú tagállama és nettó befizető; védelmi kiadásai nagyobbak, mint bármely más EU-tagállamé. Az alábbiak a Brexit várható biztonság- és védelempolitikai hatásait összegzik Európa – az EU közös biztonság- és védelempolitika (KBVP) és a NATO védelempolitikája –, valamint Nagy-Britannia szempontjából.

Kulcsszavak: Nagy-Britannia, Európai Unió, NATO, védelempolitika, Brexit

Csiki Tamás: Brexit – Security and defense policy aspects

Following upon the results of the June 23 popular referendum in Great Britain, the British government has an authorization to negotiate the United Kingdom's exit from the European Union upon Article 50 of the Treaty on the European Union (Brexit). The UK is the fifth most powerful economy in the world, the third most populous member state of the European Union, a net contributor to EU budgets, and spends more on defense than any other member state. The author offers an analysis of the foreseeable effects of Brexit in the field of security and defense policy on Europe – both regarding the EU common security and defense policy and NATO's defense policy – and on the United Kingdom.

Keywords: Great Britain, European Union, NATO, defense policy, Brexit

1 72,2%-os részvételi arány mellett (33 577 342 leadott szavazattal) Nagy-Britannia kilépése mellett szavazott a választók 51,9%-a (17 410 742 szavazat), 48,1% pedig az uniós tagság megtartása mellett (16 141 241 szavazat).

A hivatalos végeredményt lásd: [Official result of the EU Referendum is declared by Electoral Commission in Manchester](#). Electoralcommission.org.uk, 2016. 06. 24.

2 Az EUSZ 50. cikke szerint: „(1) Saját alkotmányos követelményeivel összhangban a tagállamok bármelyike úgy határozhat, hogy kilép az Unióból. (2) A kilépést elhatározó tagállam ezt a szándékát bejelenti az Európai Tanácsnak. Az Európai Tanács által adott iránymutatások alapján az Unió tárgyalásokat folytat és megállapodást köt ezzel az állammal, amelyben az érintett államnak az Unióval való jövőbeli kapcsolataira tekintettel meghatározzák az illető állam kilépésének részletes szabályait. Ezt a megállapodást az Európai Unió működéséről szóló szerződés 218. cikke (3) bekezdésének megfelelően kell megtárgyalni. A megállapodást az Unió nevében a Tanács köti meg minősített többséggel eljárva, az Európai Parlament egyetértését követően. (3) A kilépésről rendelkező megállapodás hatálybalépésének időpontjától, illetve ennek hiányában a (2) bekezdésben említett bejelentéstől számított két év elteltével a Szerződések az érintett államra többé nem alkalmazhatók, kivéve, ha az Európai Tanács az érintett tagállammal egyetértésben ennek a határidőnek a meghosszabbításáról egyhangúlag határoz.” Forrás: [Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata](#), Europa.eu, 2010. 05. 28. [2016. 06. 25.]

3 Az elemzés abból indul ki, hogy a népszavazás nyomán a kilépést – az esetleges társadalmi ellenállás és újabb népszavazásra való felhívás, illetve a brit végrehajtó hatalom elvi döntési jogosultsága ellenére – végre is hajtják.

A Brexit hatása az európai biztonság- és védelempolitikára

A Brexit hatásai az európai biztonság- és védelempolitikára többnyire nem azonnaliak lesznek, az EU közös biztonság- és védelempolitika belső intézményi szerkezetére és működési mechanizmusaira pedig csak középtávon lehetnek hatással. A kilépés „technikai” elemei, így például a brit képviselők és tisztségviselők távozása az EU kül- és biztonságpolitikai szakapparátusából átalakulást is jelent majd, de ezek a kilépési tárgyalások ütemezésétől függenek a kilépésre keretet biztosító kétéves határidőn belül. (Viszont az EU KBVP döntéshozatali mechanizmusát és intézményeit a brit kilépés ellenére sem kell átalakítani, ha más tényezők – például egyes alapító magállamok mélyebb integrációja – erre nem készítetik a kontinentális államokat.) A Brexit hatása elsősorban politikai és katonai stratégiai szinten lesz jelentős a kilépés előkészítésének időszakában, majd azt követően a gyakorlati kérdésekben (védelmi képességek rendelkezésre állása, hírszerzési és belbiztonsági együttműködés, többnemzeti együttműködés, védelmi ipari együttműködés a kutatás-fejlesztés területén) is megjelenik. Ugyancsak hatása lesz a közös finanszírozásból biztosított csökkenő KBVP-forrásoknak, hiszen a nettó befizető Nagy-Britannia hozzájárulása arányosan e téren is hiányozni fog.

Az Európai Unión belül a brit szerepvállalás „a három nagy” egyikeként, Franciaország és Németország mellett a KBVP előmozdításában volt korábban jelentős (elsősorban az 1998. decemberi St. Malo-i francia–brit közös nyilatkozat által, amely az EU teljes körű nemzetközi szerepvállalásának igényéből kiindulva az unió hiteles katonai erőre támaszkodó, önálló cselekvési képességének megteremtését sürgette). Ez a politikai súly lehet az, amely a brit kilépéssel hiányozhat a továbbiakban az európai védelempolitika esetleges mélyítése során – bár azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a nagyhatalmi hagyományok alapján a brit védelempolitika az EU-n belül a globális stratégiai elköteleződést támogatók vezetője volt, ami a kontinentális Európa visszafogottabb nemzetközi ambícióival többnyire nem állt teljes összhangban. Mindez abból is adódik, hogy a brit védelempolitika súlypontja hagyományosan a NATO-ra esik, Nagy-Britannia számára az euroatlanti kapcsolatok mindig nagyobb relevanciával bírtak védelmi kérdésekben, mint az európaiak, és ez különösen igaz a válságkezelés terén (Balkán, Afganisztán, Irak, Líbia). Ezt támasztja alá a brit fegyveres erők alacsony részvételi aránya az Európai Unió katonai műveleteiben (a legtöbb esetben csak néhány fős megfigyelő kontingensekkel), szemben a NATO-műveletek akár több ezer fős létszámával (Afganisztánban – ISAF – a 2009-es csúcsideszakban 9000 fővel).

A Brexit várható következményei ugyanakkor közvetetten az EU kül- és biztonságpolitikájának stratégiai kereteit, átfogóbb értelemben „Európa cselekvési képességét” jelentősen befolyásolják. Nagy-Britannia és Franciaország ugyanis az a két nagyhatalmi pillér, amelyek az EU globális – de legalábbis az Európával szomszédos régiókban megvalósuló – jelenlétét nem csupán politikai ambíciókkal, hanem katonai eszközökkel is meg tudták alapozni. Németország ezzel szemben az EU gazdasági és politikai vezető hatalmaként még ma sem ambicionálja ezt, nemzetközi szerepvállalása továbbra is visszafogott.⁴ Tekintettel arra, hogy a 154 800 fős brit haderő még ma is az Európai Unió egyik legerő-

4 Bővebben lásd CSIKI Tamás: *Miért marad továbbra is visszafogott a német védelempolitika?* *Nemzet és Biztonság*, 7. évf., 2014/5, 97–110. o.

sebbje, és Nagy-Britannia az európai államok összes védelmi kiadásainak mintegy 23%-át adja (míg Franciaország a 17,8, Németország a 15%-át),⁵ a brit szerepvállalás kiesése jelentős veszteséget jelent majd. E katonai képességek rendelkezésre állása, illetve azok hiánya fontos kérdés, amikor Európa stratégiai autonómiájáról beszélünk, mert a brit képességspektrumban olyan globális elemeket is látunk, amelyek az erőkitívó képesség alapelemeit (repülőgép-hordozók,⁶ felderítő és precíziós csapásmérő képesség, stratégiai távolságban telepíthető erők), illetve a nukleáris elrettentő képesség⁷ elemeit jelentik. A kemény hatalmi (katonai) képességek mellett ki kell emelnünk a puha hatalmi képességek (diplomácia, hírszerzés, nemzetközi fejlesztéspolitika) terén fellépő veszteséget, miközben az EU külpolitikája hagyományosan éppen ezekre támaszkodik. Ez különösen érezhető lesz azokban a térségekben, ahol a brit külpolitika történelmi okokból különösen erős kapcsolatokkal rendelkezik (Közél-Kelet, Perzsa [Arab]-öböl térsége, Indiai-óceán), és amelyek az EU szempontjából is fontosak.

A brit kiválás veszteséget jelent abban az esetben is, ha valamely okból életbe kellene léptetni a Lisszaboni Szerződés 42., kölcsönös védelmi cikkelyét⁸ vagy a 222. cikkelybe foglalt szolidaritási záradékot, mert a brit válságkezelési és védelmi képességek ezekben az esetekben is hiányoznának.

Az unió szempontjából az integráció két, a nemzeti szuverenitás-kiteljesítés és a szupranacionális szuverenitás-megosztás vitája tekintetében rendkívül érzékeny területén, a belbiztonsági (hírszerzési, terrorellenes) és a védelmi ipari együttműködés terén is fenakadást okozhat a Brexit – legalábbis a kilépési tárgyalásokat követő partnerségi megállapodások megkötéséig, vagy ha ezek szűkebb lehetőséget biztosítanak, mint az EU-tagállamok közötti együttműködés, amire van esély. Ez különösen érzékeny veszteség, mert az Egyesült Királyság mindkét területen vezető szereplő volt az integráció mélyítésében. A hírszerzési és terrorellenes együttműködés a globálisan is jelentős és az amerikaival is összekapcsolódó brit hírszerzés által biztosított információ miatt nagy jelentőségű – ezt a kilépés nyomán csak újabb megállapodásokkal lehet majd helyreállítani. Nagy-Britannia egyben a védelmi ipar és védelmi kutatás-fejlesztés terén Európán belül bővülő többnemzeti együttműködés meghatározó szereplője, egyben egyik vezetője. Kérdéses, hogy

5 The Military Balance 2016. IISS, London, 62, 72–75. o., a brit katonai képességekről tételesen: 98–103. o.

6 Meg kell jegyeznünk, épp a jelenlegi időszakban nem állnak rendelkezésre brit repülőgép-hordozók: az HMS Queen Elizabeth 2017-ben áll hadrendbe és 2020-ra válik bevethetővé, míg az HMS Prince of Wales legkorábban 2019-ben áll hadrendbe és 2023 körül válik bevethetővé.

7 Az úgynevezett hadászati triádból (interkontinentális ballisztikus rakéták, nukleáris rakétát hordozó tengeralattjárók és stratégiai bombázók) az Egyesült Királyság csak a nukleáris elrettentő és csapásmérő képesség második pillérét, a tengeralattjárókat őrizte meg napjainkra.

8 42. cikk: (7) A tagállamok valamelyikének területe elleni fegyveres támadás esetén a többi tagállam – az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikkével összhangban – köteles minden rendelkezésére álló segítséget és támogatást megadni ennek az államnak. Ez nem érinti az egyes tagállamok biztonság- és védelempolitikájának egyedi jellegét.

222. cikk: (1) Ha egy tagállamot terrortámadás ér, illetve ha természeti vagy ember okozta katasztrófa áldozatává válik, az Unió és tagállamai a szolidaritás szellemében együttesen lépnek fel. Az Unió minden rendelkezésére álló eszközt, ideértve a tagállamok által rendelkezésre bocsátott katonai erőforrásokat is, mozgósít annak érdekében, hogy: a) megelőzze a terrorista fenyegetést a tagállamok területén; megvédje a demokratikus intézményeket és a polgári lakosságot egy esetleges terrortámadástól; terrortámadás esetén egy tagállamnak, politikai vezetése kérésére, a területén segítséget nyújtson; b) természeti vagy ember okozta katasztrófa esetén egy tagállamnak, politikai vezetése kérésére, a területén segítséget nyújtson. Forrás: Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, Europa.eu, 2010. 05. 28. [2016. 06. 25.]

miután a számos területen csúcstechnológiát képviselő brit védelmi ipari vállalatok és multinacionális konzorciumok, valamint szolgáltatók beilleszkedtek az EU-n belül hosszú évek egyeztetése nyomán kialakult európai védelmi ipari bázisba (*European Defense Technology and Industrial Base – EDTIB*)⁹ és az ehhez szükséges szabályzóknak is megfelelnek, a kiválás után mennyire lesz sima a külső kapcsolódás, okoz-e gazdasági veszteséget, működési problémát ez az átmenet?

A szuverenitásmegosztás és nemzetek feletti működés egyik legintenzívebb formáját, a közös európai hadsereg létrehozását a Brexit két, egymással ellentétes irányba is befolyásolhatja – lényegében az unió általános politikai jövőjével összhangban. Amennyiben a Brexit a magállamok mélyebb integrációját idézi elő (német–francia vezetéssel monetáris és fiskális unió), és ez egy ponton a védelmi unió legfontosabb eleme, a közös európai haderő létrehozása felé mozdul el, akkor tekinthetünk úgy a Brexitre, mint amely rákényszeríti a kontinentális országokat a szorosabb együttműködésre, és amelynek révén egy nagy tagállam által artikulált globális stratégiai célok kikerülnek az európai védelempolitika kakofóniájából (de Franciaország révén ez az irány sem tűnik el teljesen). Amennyiben a Brexit fellazítja az EU egyébként is recsegő-ropogó együttműködését, akkor minden bizonnyal hiányozni fog az a politikai kezdeményezőkészség és súly, amit Nagy-Britannia alkalomadtán az együttműködés összekovácsolásába bele tudott fektetni, ahogy erre korábban is utaltunk. Ez elvezethet oda, hogy a kisebb, a közös védelem ügye mellett kevésbé elkötelezett államok elvesztik érdeklődésüket, és lemondanak „Európa önállóságának megteremtéséről” a védelem terén. Bármelyik eset is következzen be, középtávon a „közös európai hadsereg” vagy „több Európa a NATO-ban?” kérdés az utóbbi oldalára billen, ami azt jelenti a gyakorlatban, hogy a NATO, a szervezeten belül pedig az Egyesült Államok többet fog várni az európai tagállamoktól.

Egy meghatározó szereplőjét és jelentős katonai hatalmát elvesztve a KBVP meggyengülése azt is fogja jelenteni, hogy Európa nagyobb mértékben függ a NATO-n belüli amerikai biztonsági garanciáktól. Az Egyesült Államok évek óta egyre erősebb felhívásokat intéz az európai szövetségesekhez, hogy mind védelmi kiadásai, mind katonai képességfejlesztésük tekintetében vállaljanak nagyobb, biztonságteremtő szerepet. Ez anyagiilag is megterhelő, mert növelniük kell védelmi kiadásait, emellett nagyobb mértékben össze kell hangolniuk védelmi tervezési folyamataikat. Erre annál is inkább szükség lenne, mert láthatóan az amerikai globális védelempolitika súlypontjának a csendes-óceáni térség felé tolódásával Európának kell belső biztonságáról és a szomszédos térségek stabilitásáról gondoskodnia. Az észak-afrikai és közel-keleti válságkezelés, a stabilizációs műveletek, nem kevésbé a partnerállamokban végzett kapacitásfejlesztés (a biztonsági szektor reformja, kiképzési együttműködés) mind olyan feladatok, amelyekben a brit katonai és civil képességek egyaránt igen hasznosak – így várhatóan e tevékenységek még inkább NATO-központúvá válnak a Brexit hatására. Ráadásul az intézményesen létező, de a gyakorlatban több nehézséggel küzdő NATO–EU-együttműködés is újabb problémával

9 Az európai védelmi ipari együttműködés egyes kérdéseiről lásd: CSIKI Tamás: *Az Európai Tanács közös biztonság- és védelempolitikai csúcstalálkozójának háttere és eredményének értékelése*. *Nemzet és Biztonság*, 7. évf., 2014/1, 59–61. o., valamint ETL Alex: *Az Európai Tanács közös biztonság- és védelempolitikai csúcstalálkozójának kontextusa és eredményei*. *Nemzet és Biztonság*, 8. évf., 2015/3, 119–120. o.

szembesül: Törökország után Nagy-Britannia sem lesz tagja mindkét szervezetnek, így az Európai Uniónak ezt a helyzetet is meg kell tanulnia kezelni.

Végül néhány tekintetben azonnali hatást is várhatunk: az Európai Unió előzetesen 2016 júniusában elfogadni tervezett Globális stratégiája, melynek tavaszi véleményezését és előzetes szakértői vitáját követően¹⁰ a bemutatást bölcsen a brit népszavazás utánra időzítették, minimum a brit távozást is figyelembe vevő átdolgozást igényel, ami miatt egy időre lekerül a napirendről. Hasonló „technikai” nehézséget okoz egy héttel a július 1-jén kezdődő szlovák EU-elnökség, illetve lengyel V4-elnökség előtt, hogy a két elnökségi programot nem hozhatták nyilvánosságra a kiemelt jelentőségű brit döntés előtt – most pedig rendkívül rövid idő alatt kell reagálni a fejleményekre nem csupán uniós intézményi szinten (Európai Bizottság, Európai Parlament, Európai Tanács), hanem a tagállamoknál és az elnökségi ügyvivő országnál is.

A Brexit hatása a brit védelempolitikára

A Brexit egyik leginkább mélyreható következménye Nagy-Britanniára magának az uniónak a fennmaradásában vagy lehetséges felbomlásában ölthet testet. A véleménynyilvánító népszavazás eredményei egyértelmű területi eltéréseket mutatnak: Anglia 53,2%-a, Wales 51,7%-a szavazott a kiválásra, szemben a többségében az uniós tagság fenntartását támogató Észak-Írországgal (55,7% a bennmaradás mellett) és Skóciával (62% a bennmaradás mellett), valamint a külterületek közül Gibraltárral (94% szavazott a bennmaradás mellett).¹¹

- Gibraltár esetében a már a Brexit népszavazást követően napvilágot látott Jose Manuel Garcia-Margallo spanyol külügyminiszter nyilatkozata, miszerint Madrid abban bízik, hogy a megváltozó helyzetben¹² új megállapodás születik, és majd Nagy-Britanniával közösen gyakorolhatják a fennhatóságot.¹³ Az ötletet Fabian Picardo, Gibraltár főminisztere egyértelműen és határozottan visszautasította,¹⁴ és bármilyen érdemi elmozduláshoz nem csupán a 30 000 lakosú, (brit szempontból) tengeren túli terület lakosainak, hanem a két nagyhatalomnak is megegyezésre kellene jutnia. Gibraltár értékét stratégiai elhelyezkedése adja, ebből kifolyólag Nagy-Britanniának semmilyen oka nincs arra, hogy önként lemondjon róla.
- Skócia első minisztere, Nicola Sturgeon a szavazást követően azért állt ki, hogy „Skócia lakosai az Európai Unióban látják jövőjüket”, ami felveti annak lehetőségét, hogy újabb skót népszavazást rendeznének – ezúttal a Nagy-Britanniából való

10 Federica Mogherini külügyi és biztonságpolitika főképvisele 2016. április 22-én az EU biztonságpolitikai kutatóintézetében (EUISS) ismertette a Globális stratégia alapvető célkitűzéseit. Bővebben lásd: *Mogherini sets out core aims of EU Global Strategy*. EEAS, 2016. 04. 22.

Érdemes megjegyeznünk, hogy az új német Fehér könyvet 2016 nyarán tervezik nyilvánosságra hozni, amelyben ezek után ugyancsak reagálni kell a Brexit hatásaira, hiszen a német védelempolitika, szélesebb értelemben a nemzetközi szerepvállalás nem értelmezhető az Európai Uniótól függetlenül.

11 Az eredmények területi megoszlásáról lásd EU referendum: *The result in maps and charts*. *BBC.com*, 2016. 06. 24. valamint Malcolm COLES, Ashley KIRK: *EU referendum results and maps: Full breakdown and find out how your area voted*. *Telegraph.co.uk*, 2016. 06. 25.

12 1992-ben rendeztek népszavazást arról, hogy Gibraltár lakosai melyik országhoz kívánnak tartozni, és akkor 90% Nagy-Britanniát választotta – az Európai Unióból való távozás azonban láthatóan más perspektívát jelentene.

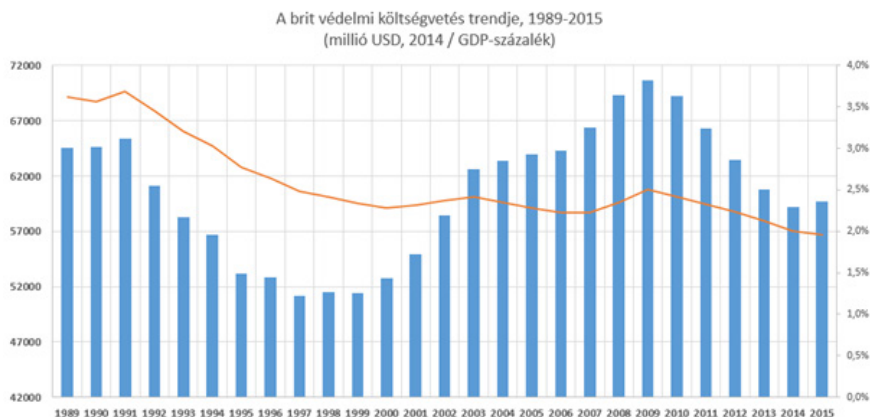
13 Jon NAZCA: *Spain seeks to jointly govern Gibraltar after Brexit*. *Reuters.com*, 2016. 06. 24.

14 Uo.

kiválásról és ezáltal az EU-ban maradásról (vagy ha ez a Brexit kétéves periódusán túl csúszna, az újbóli csatlakozásról).¹⁵ Skócia a brit védelempolitika szempontjából a területén található tengeralattjáró-bázis és egyéb katonai létesítmények miatt fontos, illetve az esetleges skót függetlenség olyan belbiztonsági problémákat vetne fel, mint a szárazföldi határ kijelölése és ellenőrzése Anglia és Skócia között. Ezt megelőzően azonban rendezni kell az angol–skót ügyeket, és tisztázni szükséges, Skócia megfelelne önálló államként az EU csatlakozási vagy tagsági kritériumainak.

- Észak-Írország vonatkozásában elsősorban a belső stabilitás megőrzése (az északir békefolyamat) és az ír–angol kapcsolatok alakulása kerülhet a középpontba abban az esetben, ha az Egyesült Királyság felbomlana. Legalább két szempontból érzékeny mindez: egyrészt az EU már jó ideje belefolyt a békefolyamat fenntartásába, és jelentős pénzügyi támogatást biztosít a megbékélést segítő társadalmi-politikai kezdeményezéseknek; másrészt a Brexit lépéskényszert teremtene az északír–ír határon, amely jelenleg szabadon átjárható, azonban az EU külső határaként (Írország) az ellenőrzést vissza kellene állítani a szárazföldi határon.

Amennyiben az átmeneti időszakot, majd a brit kilépést gazdasági nehézségek, esetleg recesszió kísérik, a Brexit meghatározó védelempolitikai következménye lehet a védelmi szektor forráshiányos helyzetének felerősödése. Már a 2010-es stratégiai felülvizsgálat indító motívuma a költségvetési megszorítás volt, amit 2015-ben valamelyest korrigáltak, de lényegében a brit védelmi kiadások 2009 óta csökkenő tendenciát mutatnak, és 2015-ben már épp csak elérték a NATO által elvárt 2%-os GDP-arányt. Így miközben a 2015-ös Stratégiai Védelmi és Biztonsági Felülvizsgálat (*Strategic Defense and Security Review – SDSR*) számos ponton kiemeli a NATO szerepét,¹⁶ és a Brexittől az eddig látottak alapján is az várható, hogy a brit szerepvállalás a NATO-ban még hangsúlyosabb lenne, mindennek pénzügyi alapját is biztosítani kell.

Forrás: SIPRI Military Expenditures Database, 2016. 06. 26.

15 LOGAN, ROSS: Sturgeon seeks 'immediate discussions' to stay in EU as it plans independence referendum. *Express.co.uk*, 2016. 06. 25.

16 UK Government: The role of NATO in the UK's Strategic Defense and Security Review. *Atlanticcouncil.org*, 2015. 11. 23. [2016. 06. 26.]

Ahogy a felülvizsgálatból láthatjuk, 2020-ig maguk a brit fegyveres erők is strukturális átalakítás alatt állnak. Ez alatt az idő alatt számos képességgel időszakosan nem rendelkeznek (így a már említett repülőgép-hordozókkal), míg másokat 2010 után felszámoltak (így a haditengerészeti járőrrepülőgépeket), a haderő pedig létszámát és eszközállományát tekintve is csökken.¹⁷ A brit védelempolitikai irányvonal tisztázatlanságát az elmúlt években jól szemléltette, hogy a 2010-es jelentős megszorításokat 2015-ben egy, a nemzetközi ambíciószintet jelentősen megnövelő felülvizsgálat követte, aminek erőforrásigényét csak stabil gazdasági háttérrel lehetne biztosítani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, Europa.eu, 2010. 05. 28. [2016. 06. 25.]
- Malcolm COLES, Ashley KIRK: EU referendum results and maps: Full breakdown and find out how your area voted. *Telegraph.co.uk*, 2016. 06. 25.
- CSIKÓ Tamás, HÁDA Béla, VARGA Gergely: Védelmi és haderőreformok Európában – A belga, holland és brit példa. *Nemzet és Biztonság*, 4. évf., 2011/5, 51–63., 59–63. o.
- CSIKÓ Tamás: A gazdasági válság hatása Magyarország és egyes szövetséges államok védelmi reformjaira és stratégiai tervezésére III. *SVKK Elemzések*, 2013/11, 2–3. o.
- CSIKÓ Tamás: Az Európai Tanács közös biztonság- és védelempolitikai csúcstalálkozásának háttér és eredményének értékelése. *Nemzet és Biztonság*, 7. évf., 2014/1, 59–61. o.
- CSIKÓ Tamás: Miért marad továbbra is visszafogott a német védelempolitika? *Nemzet és Biztonság*, 7. évf., 2014/5, 97–110. o.
- ETL Alex: Az Európai Tanács közös biztonság- és védelempolitikai csúcstalálkozásának kontextusa és eredményei. *Nemzet és Biztonság*, 8. évf., 2015/3, 119–120. o.
- ROSS LOGAN: Sturgeon seeks 'immediate discussions' to stay in EU as it plans independence referendum. *Express.co.uk*, 2016. 06. 25.
- JON NAZCA: Spain seeks to jointly govern Gibraltar after Brexit. *Reuters.com*, 2016. 06. 24.
- Mogherini sets out core aims of EU Global Strategy. EEAS, 2016. 04. 22.
- Official result of the EU Referendum is declared by Electoral Commission in Manchester. Electoralcommission.org.uk, 2016. 06. 24.
- The Military Balance 2016. IISS, London, 62., 72–75. 98–103. o.
- UK Government: The role of NATO in the UK's Strategic Defense and Security Review. *Atlanticcouncil.org*, 2015. 11. 23. [2016. 06. 26.]

17 Bővebben lásd CSIKÓ Tamás, HÁDA Béla, VARGA Gergely: Védelmi és haderőreformok Európában – A belga, holland és brit példa. *Nemzet és Biztonság*, 4. évf., 2011/5, 51–63. o., 59–63. o.; CSIKÓ Tamás: A gazdasági válság hatása Magyarország és egyes szövetséges államok védelmi reformjaira és stratégiai tervezésére III. *SVKK Elemzések*, 2013/11. 2–3. o.